

SINTAKTIK ALOQALAR VA SINTAKTIK MUNOSABATLAR

Xolboyeva Zaynura

Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi

xolboyevazaynura9@gmail.com

+998992820522

Annotatsiya. Mazkur maqolada sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlarning tilshunoslikdagi nazariy asoslari hamda ularning gap qurilishidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida sintaktik birliklarning o'zaro bog'lanish usullari, ularning grammatik va semantik xususiyatlari ilmiy manbalar hamda lingvistik misollar asosida o'rganiladi. Shuningdek, sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlarning nutq jarayonidagi funksional ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, sintaktik aloqa, sintaktik munosabat, gap tuzilishi, so'z birikmasi, grammatik bog'lanish.

KIRISH

Til inson tafakkuri va ijtimoiy muloqotining eng muhim vositasi hisoblanadi. Til birliklari o'zaro bog'lanib, ma'lum bir mazmunni ifodalash orqali nutq jarayonida yaxlit kommunikativ tizimni hosil qiladi. Ayniqsa, sintaksis tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lib, unda so'zlar va so'z birikmalarining gap tarkibida qanday bog'lanishi, ularning o'zaro aloqasi hamda grammatik munosabatlari o'rganiladi. Sintaktik tizim tilning grammatik qurilishini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri bo'lib, unda sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlar markaziy o'rin egallaydi. Sintaktik aloqalar til birliklarining gap yoki so'z birikmasi tarkibida formal jihatdan bir-biri bilan bog'lanish usullarini ifodalaydi. Bunda boshqaruv, moslashuv, bitishuv kabi bog'lanish turlari orqali so'zlar o'zaro grammatik jihatdan birikadi. Sintaktik munosabatlar esa mazkur birliklar o'rtasida yuzaga keladigan semantik va funksional aloqalarni ifodalaydi. Ya'ni, gap tarkibidagi komponentlarning bir-biriga nisbatan qanday ma'no va vazifa bajarishini aniqlash sintaktik munosabatlar orqali amalga oshiriladi. Shu jihatdan sintaktik aloqalar ko'proq shakliy-grammatik bog'lanishni ifodalasa, sintaktik munosabatlar mazmuniy va funksional jihatni yoritadi.

Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlar masalasi struktur, funksional hamda kognitiv yondashuvlar asosida keng tadqiq etilmoqda. Turli tillarning sintaktik tizimini o'rganish jarayonida bu ikki tushuncha o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash, ularning nutq jarayonidagi vazifalarini tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, so'z birikmasi va gap qurilishidagi ichki struktura, komponentlar o'rtasidagi

bog'lanish mexanizmi hamda ularning kommunikativ funksiyasini aniqlash sintaktik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlar masalasi tilshunoslikda keng o'rganilgan muhim nazariy yo'nalishlardan biridir. Bu masala ayniqsa sintaksis doirasida so'zlar va gap bo'laklari o'rtasidagi grammatik hamda semantik bog'lanishlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Struktur tilshunoslik vakillari sintaktik birliklarning shakliy bog'lanishiga alohida e'tibor qaratgan bo'lsa, keyingi tadqiqotlarda ularning funksional va semantik xususiyatlari ham keng tahlil qilina boshladi. Rus tilshunosligida V.V. Vinogradov sintaksisni til tizimining muhim qismi sifatida baholab, so'z birikmasi va gap tarkibidagi komponentlar o'rtasidagi grammatik bog'lanishlarni ilmiy asosda tahlil qilgan¹⁶⁸. A.M. Peshkovskiy esa sintaktik birliklarning o'zaro aloqasi grammatik shakllar orqali yuzaga kelishini ta'kidlab, sintaktik qurilmaning struktura jihatlarini yoritib bergan¹⁶⁹.

O'zbek tilshunosligida A. G'ulomov va M. Asqarova sintaktik aloqalarni so'zlarning formal bog'lanish usullari sifatida, sintaktik munosabatlarni esa gap tarkibidagi birliklar o'rtasidagi mazmuniy munosabat sifatida izohlaydilar¹⁷⁰. Shuningdek, N. Mahmudov va A. Nurmonov o'z tadqiqotlarida sintaktik birliklarning kommunikativ va funksional xususiyatlarini ham alohida tahlil qilganlar¹⁷¹. Shu bilan birga, L. Tesnière tomonidan ishlab chiqilgan dependensiya nazariyasida gap tarkibidagi so'zlar o'rtasidagi ierarxik bog'lanishlar sintaktik tahlilning asosiy ob'ekti sifatida qaraladi¹⁷². Bu yondashuv sintaktik aloqalar va munosabatlarni zamonaviy lingvistik nuqtai nazardan izohlashda muhim ahamiyatga ega.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlarning nazariy hamda amaliy xususiyatlarini aniqlash maqsadida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tavsifiy (deskriptiv) metod yordamida sintaksisga oid ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, sintaktik aloqalar va munosabatlarning asosiy nazariy talqinlari o'rganildi. Shuningdek, qiyosiy-tahliliy metod asosida turli tilshunos olimlarning qarashlari solishtirildi hamda ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlandi. Tadqiqot jarayonida sintaktik birliklarning gap tarkibida qanday bog'lanishini ko'rsatish uchun misollar asosida lingvistik tahlil metodi qo'llanildi. Bundan tashqari, umumlashtirish metodi yordamida olingan ilmiy natijalar tizimlashtirilib, sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlarning til tizimidagi o'rni hamda funksional xususiyatlari yuzasidan ilmiy xulosalar shakllantirildi.

¹⁶⁸ Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - Москва: Наука, 1972

¹⁶⁹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - Москва: Просвещение, 1956

¹⁷⁰ G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent: O'qituvchi, 1987

¹⁷¹ Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. - Toshkent: Fan, 1995

¹⁷² Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. - Paris: Klincksieck, 1959

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sintaksis tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lib, unda so'zlar, so'z birikmalari va gaplarning tuzilishi hamda ular o'rtasidagi grammatik va semantik munosabatlar o'rganiladi. Sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlar esa sintaktik tizimning asosiy komponentlari sifatida til birliklarining gap tarkibida qanday bog'lanishini hamda ularning qanday funksional vazifa bajarishini aniqlashga xizmat qiladi. Til birliklarining o'zaro bog'lanishi nutq jarayonining mazmunii aniqligi va mantiqiy izchilligini ta'minlaydi¹⁷³. Sintaktik aloqalar deganda gap yoki so'z birikmasi tarkibidagi birliklarning grammatik jihatdan bir-biriga bog'lanish usullari tushuniladi. Bu aloqalar tilning grammatik vositalari orqali amalga oshadi va odatda morfologik shakllar, qo'shimchalar, yordamchi so'zlar yoki intonatsiya yordamida ifodalanadi. Tilshunos V.V. Vinogradov sintaktik aloqalarni gap tarkibidagi birliklarning formal bog'lanish tizimi sifatida izohlaydi va ularning tilning grammatik qurilishini shakllantirishdagi rolini alohida ta'kidlaydi¹⁷⁴. Shu jihatdan sintaktik aloqalar til tizimining struktur asosini tashkil etadi.

Ko'plab tilshunoslar sintaktik aloqalarni turli mezonlar asosida tasnif qilganlar. O'zbek tilshunosligida keng tarqalgan tasnifga ko'ra, sintaktik aloqalarning asosiy turlari sifatida moslashuv, boshqaruv va bitishuv ajratiladi. Moslashuvda bog'langan birliklar grammatik kategoriyalar jihatidan bir-biriga mos keladi. Masalan, ega va kesim o'rtasidagi son va shaxs mosligi bu turdagi aloqaning asosiy ko'rinishidir¹⁷⁵. Boshqaruvda esa hokim so'z tobe so'zning grammatik shaklini belgilaydi. Masalan, fe'lning to'ldiruvchini ma'lum kelishik shaklida talab qilishi boshqaruv aloqasining tipik ko'rinishi hisoblanadi. Bitishuv esa grammatik shakl orqali emas, balki semantik yaqinlik va tartib orqali yuzaga keladigan aloqa turidir¹⁷⁶. Sintaktik munosabatlar esa sintaktik aloqalardan farqli ravishda gap tarkibidagi birliklar o'rtasidagi mazmunii va funksional bog'lanishni ifodalaydi. Bunda gap bo'laklari o'rtasida ega–kesim, aniqlovchi–aniqlanmish, to'ldiruvchi–kesim kabi semantik munosabatlar yuzaga keladi. Tilshunos A.M. Peshkovskiy sintaktik munosabatlarni gapning mazmunii strukturasi shakllantiruvchi muhim omil sifatida baholaydi¹⁷⁷. Demak, sintaktik aloqa ko'proq shaklii bog'lanishni bildirsa, sintaktik munosabat birliklarning semantik vazifasini ifodalaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik aloqalar va munosabatlarni o'rganishda struktur va funksional yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Struktur yondashuv sintaktik birliklarning formal tuzilishini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, funksional yondashuv ularning nutq

¹⁷³ Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: O'qituvchi, 2013

¹⁷⁴ Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - Москва: Наука, 1972

¹⁷⁵ G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987

¹⁷⁶ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006

¹⁷⁷ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - Москва: Просвещение, 1956

jarayonidagi kommunikativ vazifasini tahlil qiladi. Masalan, L. Tesnière tomonidan ishlab chiqilgan dependensiya nazariyasida gap tarkibidagi soʻzlar oʻrtasidagi ierarxik bogʻlanishlar markaziy oʻrin egallaydi. Ushbu nazariyaga koʻra, gapdagi barcha birliklar bir-biri bilan sintaktik bogʻlanish orqali uzviy aloqada boʻladi va bu bogʻlanish gapning umumiy strukturasi hamda mazmunini belgilaydi¹⁷⁸. Oʻzbek tilshunosligida ham sintaktik aloqalar va munosabatlar masalasi keng oʻrganilgan. A. Gʻulomov va M. Asqarova oʻz tadqiqotlarida soʻz birikmasi va gap tarkibidagi birliklar oʻrtasidagi bogʻlanish mexanizmini batafsil tahlil qilganlar. Ularning fikricha, sintaktik aloqalar til birliklarini formal jihatdan birlashtirsa, sintaktik munosabatlar gapning semantik va kommunikativ tuzilishini shakllantiradi¹⁷⁹. Bu yondashuv oʻzbek sintaksisining nazariy asoslarini tushunishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Shuningdek, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda sintaktik birliklarning pragmatik va kommunikativ xususiyatlari ham oʻrganilmoqda. Masalan, N. Mahmudov va A. Nurmonov sintaktik birliklarning nutq jarayonida axborot uzatish, mantiqiy bogʻlanishni taʼminlash hamda kommunikativ maqsadni ifodalashdagi rolini alohida taʼkidlaydilar¹⁸⁰. Ularning fikricha, sintaktik aloqalar va munosabatlar nafaqat grammatik tizimni, balki nutqning mazmuniy aniqligini ham belgilaydi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, sintaktik aloqalar va sintaktik munosabatlar tilning sintaktik tizimini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir. Sintaktik aloqalar gap va soʻz birikmasi tarkibidagi birliklarning grammatik jihatdan bogʻlanishini ifodalasa, sintaktik munosabatlar ular oʻrtasidagi semantik va funksional munosabatlarni belgilaydi. Ushbu ikki tushuncha oʻzaro uzviy bogʻliq boʻlib, gapning strukturasi va mazmuniy yaxlitligini taʼminlashda muhim rol oʻynaydi. Shuningdek, sintaktik aloqalar va munosabatlarni chuqur oʻrganish til birliklarining nutq jarayonidagi funksional xususiyatlarini aniqlash hamda sintaksis nazariyasini yanada rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1987.
2. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2013.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1995.

¹⁷⁸ Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. – Paris: Klincksieck, 1959

¹⁷⁹ Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1987

¹⁸⁰ Mahmudov N., Nurmonov A. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1995

4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
5. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris: Klincksieck, 1959.
6. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - Москва: Наука, 1972.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - Москва: Просвещение, 1956.